

територію, бо безінвентарні поховання в катакомбах знайдено в окремих курганах Румунії²¹.

Наведений матеріал деякою мірою сприятиме висвітленню питання про походження певної групи племен середньої бронзи Північного Причорномор'я, виділених С. С. Березанською в культуру багатоваликвої кераміки²². Ця група, на наш погляд, формується на базі пізньоямної культури, під впливом племен катакомбної та зрубної культур та культур середньої бронзи Нижнього Подунав'я і Середньої Європи.

У зв'язку з виявленими матеріалами катакомбної культури у Північно-Західному Причорномор'ї виникають сумніви щодо гіпотези Л. С. Клейна про походження катакомбної культури з Балканського півострова²³. Цьому заперечує відсутність на території Північно-Західного Причорномор'я, яка є зв'язуючим ланцюгом між просторами степів Східної Європи та території Нижнього Подунав'я, Балкан, ранніх катакомбних поховань, а деяка кількість катакомбних матеріалів, знайдених тут, належить вже до пізніх часів існування цієї культури. Появу всіх катакомбних поховань у Північно-Західному Причорномор'ї можна пояснити культурно-історичним впливом не з південного заходу, а зі сходу.

Н. М. ШМАГЛИЙ, И. Т. ЧЕРНЯКОВ

О проникновении катакомбных племен в Северо-Западное Причерноморье

Резюме

В 1969 г. при раскопках курганов у с. Ефимовка Овидиопольского района Одесской области было открыто несколько впускных погребений катакомбного типа. Устройство погребальной камеры, положение погребенных и сопровождающий их инвентарь находят аналогии в катакомбных погребениях Нижнего Поднепровья и Приазовья. Открытие катакомбных погребений в степной части междуречья Южного Буга и Днестра, где до последнего времени было известно только несколько твердо зафиксированных памятников катакомбной культуры, представляет значительный интерес для решения таких вопросов: территории распространения катакомбных племен, характера взаимовлияний ямной и катакомбной культур, происхождения памятников с многоваликовой керамикой и других.

М. І. СІКОРСЬКИЙ, А. П. САВЧУК

Знахідки в с. Козинці Переяслав-Хмельницького району

За останні роки в зв'язку з будівництвом Канівської ГЕС і Бортничівської зрошувальної системи проведено значні археологічні дослідження на території Переяслав-Хмельницького і сусідніх з ним районів. Здобуто чимало матеріалів з первісної археології, раніше майже не відомих для цієї території. Зокрема, цікаві матеріали знайдено на поселенні в

²¹ H. J. Simache și V. Teodorescu. Sapaturile arheologice de Salvare de la Smeieni.— Materiale și cercetari Arheologice, vol. VIII, 1962, стор. 273—281.

²² С. С. Березанская. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине.— СА, № 4, М., 1960, стор. 26—41; і і ж. О погребениях культуры многоваликовой керамики.— МАСП. Одесса, 1962, вып. 4, стор. 5—15.

²³ Л. С. Клейн. Происхождение донецкой катакомбной культуры. (Автореферат кандидатской диссертации.) Л., 1968, стор. 3—17.

ур. Загай (гирло Трубежу), поблизу с. Козинців*, де Переяслав-Хмельницький державний історичний музей провів розвідувальні дослідження.

Ур. Загай розташоване поблизу південно-західного краю названого села на невисокому підвищенні площею 700×300 м серед дніпровських лук. У західній і південній частинах підвищення ґрунт піскуватий, а в північно-східній — глинистий, що дуже нагадує лес або швидше жовтуватий річковий мул. Підвищення оточене заболоченими долинами та озерами — старицями Дніпра і Трубежу — і значною мірою являє собою острів, доступний по суходолу лише в суху пору року.

Урочище затоплюється в найбільші весняні повені. Років десять тому підвищення було розоране, і з того часу на його піщаній частині утворились численні видуви, з яких щорічно відслонюється велика кількість археологічних знахідок (кераміка, кремій, вироби з металу). Тут же виявлено залишки жител у вигляді окремих скупчень каміння (сліди відкритих печей) і обвуглених деревин.

Крем'яні вироби розподіляються на дві хронологічні групи: найдавнішу — мікроліти геометричних форм — і пізнішу, яка характеризується найбільш досконалими засобами обробки (майстерна ретуш, шліфування).

Мікролітичний кремій зберігає такі пережиточні, на нашу думку, мезолітичні форми, як висока трапеція («мале транше»), сокирка-різак. Ці форми мають аналогії в лісовій і прибалтійських зонах. Численні також різноманітні пластинки з притупленою спишкою, які відомі ще в місцевому і особливо степовому палеоліті. Особливістю всієї колекції крем'яно є майже повна відсутність нуклеусів і дуже дрібні розміри знарядь, що пов'язано з дефіцитністю сировини. Серед знахідок переважає валунний (місцевий) кремій поганої якості.

Щодо хронології мікролітичний кремій, якщо не пов'язується з численною на даному пункті так званою дніпро-донецькою культурою, то в усякому разі дуже близький до неї. З наявних уламків приблизно десяти посудин одну пощастило повністю реконструювати. Розміри її: діаметр вінець 34 см, висота 48 см; денце загострене, стінки відносно тонкі (0,6 см); глина добре перемішана, темно-бурого кольору, містить незначні домішки дрібного піску і більшу кількість трави. Зовнішня поверхня добре вигладжена, майже до глянсу, на внутрішній помітні сліди у вигляді гребінця («гребінчасті розчоси»). Майже вся поверхня посудини орнаментована. По краю ледь нахилених у середину вінець йдуть ямки, а нижче — відтиски зубчастого штампа й округлі ямки, між якими прокреслені лінії. Останні заходять на черевце посудини, де разом з горизонтальними лініями утворюють сітку. У самому низу — ряди відбитків зубчастого штампа, дуже затерті від вживання посудини. Між цими рядами і сіткою на досить широкій смузі орнаменту немає (рис. 1, 1). Посудина виконана дещо недбало (нерівні стінки) і має видовжену форму, що надає їй оригінального вигляду порівняно до відомих горщиків дніпро-донецької культури. Найближчу аналогію до орнаменту на посудині знаходимо в Мостві¹.

Цікавою є знахідка виготовленого з талькового сланцю «човника», зламаного по одному з двох жолобів. У реконструйованому вигляді він має такі розміри: довжина 17 см, ширина — 5, товщина 2,5 см. Зверху «човник» прикрашений поздовжньою смужкою з вирізьблених ліній у формі сітки (рис. 1, 2). Ці вироби дуже поширені в порожистій частині Дніпра. Дослідники цієї території відносять їх до неоліту.

* Основні знахідки з поселення Загай зберігаються в Переяслав-Хмельницькому державному історичному музеї.

¹ І. Ф. Левицький. Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р. — АП. т. IV. К., 1952, стор. 75.

Рис. 1. Різночасна кераміка з ур. Загай поблизу с. Козинці.

Як розповідають мешканці, в одному місці над озером, де багато неолітичної кераміки, після великих весняних розмивів помічалось чимало скелетів з витягнутими вздовж тулуба верхніми кінцівками, а також у скорченому стані. Пісок навколо них був червоний. Можливо, тут трапився могильник мариупольського типу, які дуже численні в Наддніпрянжі.

Привертає увагу цікава різновидність неолітичної кераміки з домішкою в глині черепашок або органічних решток, які вигорають при випалі. Вона прикрашена небагатими візерунками з відбитків зубчастого

штампа². Її важко відрізнити від софіївського типу, надзвичайно поширеного на даному пункті. Безперечно, ця кераміка походить з культурного шару поселення, в окремих випадках вона виявлена біля зруйнованих вогнищ.

Багато знайдено і трипільської кераміки. Траплялись шматки печини, можливо, від площадок, зруйнованих пізнішими кульгурними нашаруваннями. Мальований посуд нечисленний, переважає кухонний з черепашкою в глині. Звертає на себе увагу глянсована кераміка з різьбленим орнаментом, яка має здебільшого темне забарвлення. Вона характерна для трипільських поселень Київщини. Серед цієї кераміки в Козинцях виявлено уламки від плічок з виступами, що імітують вушка. Знайдено також фрагменти статуеток, численних пряслиць і великих грузил. Можливо, до цієї культури належать уламки глиняних моделей сокирок. До трипільля можна віднести і деякі крем'яні вироби, зокрема великі правильні пластинки з якісного крейдяного кременю, щоправда, вони нечисленні і більше представлені уламками. На деяких з них помітна зашліфованість до глянсу, що може вказувати на вживання їх як вкладишів до серпів. Найближча аналогія таким серпам відома з Гребенів³. До трипільля належать теж численні зернотерки з кварциту і розтирачі різної форми: відрізки циліндра, кулі, кубики. Серед них значна частина, можливо, служила камінням для праці.

Для наступного етапу — давньоямної культури — дуже типові яйцеподібні посудини різної форми і розмірів. Яйцеподібність їх доводиться численними знахідками фрагментів від денець. Повна аналогія їм є в матеріалах Михайлівки на Нижньому Дніпрі⁴. Давньоямна кераміка виділяється і за технологією: має в глині домішку шамоту, товсті стінки з рясними «гребінчастими розчосами» на обох поверхнях. В орнаментациї переважають ряди защипів у вигляді трикутників, метопів та ін. (рис. 1, 3). Наявність у Козинцях давньоямної кераміки цілком закономірна, оскільки в курганах, розташованих на плато до широти Києва, відомі гостродонні посудини⁵. Знахідки в Козинцях свідчать про сильний культурний вплив, який поширювався на Київщину з південних степів.

Далі йде середньодніпровська культура, представлена фрагментами багатьох типових куклів блоковидної чи круглодонної форми. Вони дуже досконалі за технологією: тонкостінні, з добре вигладженими поверхнями, хоч і слабо випалені, через що швидко руйнуються на поверхні. Куклі здебільшого прикрашені різьбленим орнаментом. З ними слід пов'язувати посудини такої самої технології, але дещо відмінні за формою і за орнаментациєю. Вінця в них значно відхилені назовні, інколи мають «коміречь», трикутний в розрізі. Форма дна точно не встановлена. Головною особливістю орнаменту є вживання вірвовочної тасьми, чи псевдотасьми. Найпоширенішим є мотив з трикутників, заповнених відбитками шнура і ямками між вершинами трикутників (рис. 1, 7). До орнаментациї тасьмою тяжіє багато інших посудин з такими елементами, як «гусеничка», «серпик», відбитки прямокутного штампа та ін. Кераміку часто називають катакомбною, вона справді дуже нагадує класичні знахідки В. О. Городцова на Сіверському Дінці. Оскільки типові середньодніпровські куклі і посудини з тасьмою на поселеннях Київщини ча-

² Д. Я. Телегин. Отпечатки зерен ячменя на неолитических сосудах.— «Природа». М., 1956, № 5, стор. 106.

³ С. Н. Бибилов. Из истории каменных серпов на юго-востоке Европы.— СА, № 3. М., 1962, стор. 8.

⁴ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, Л. М. Макаревич. Михайлівське поселення. К., 1962, стор. 20, 106, 107.

⁵ С. С. Березанская. Два кургана ямной культуры в Среднем Поднепровье.— КСИА, № 9. К., 1960, стор. 60; Н. Е. Бранденбург. Журнал раскопок 1888—1902. СПб., 1908, стор. 51, 87, 111.

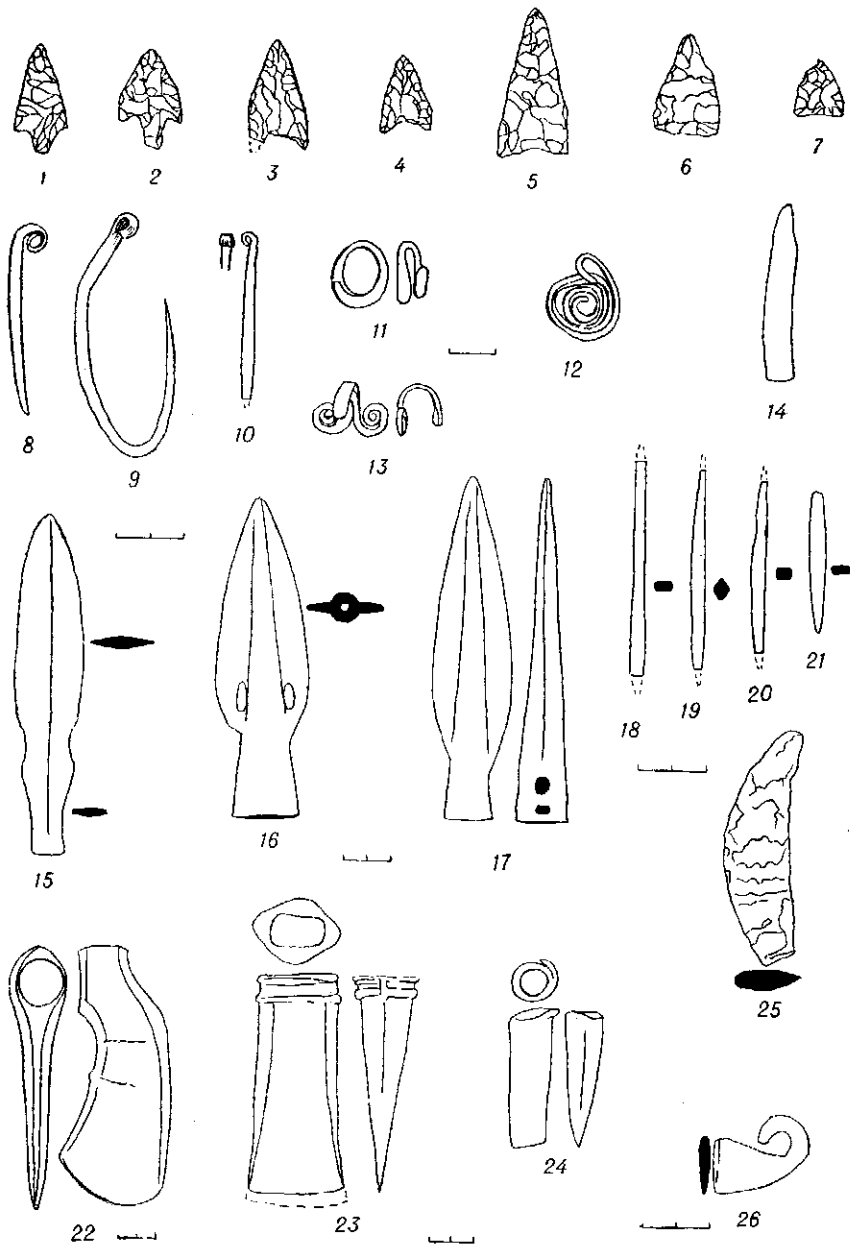

Рис. 2. Вироби з кременю і міді — бронзи з ур. Загай.

сто трапляються разом, то вони, очевидно, належать до однієї культури⁶. Особливістю її є великі грузила з такою самою орнаментацією, як і на посудинах.

З керамікою середньодніпровської культури, виходячи з її значно більшої кількості в порівнянні з давньоямною керамікою, можна пов'язувати залишки помічених тут жител з вимоцненими камінням вогнищами⁷. До цього періоду належать численні крем'яні наконечники стріл

⁶ И. И. Артеменко. Среднеднепровская культура.—СА, № 2. М., 1963, стор. 20—21.

⁷ Такі саме вогнищеві вимостки з каміння зазначає І. І. Артеменко на поселеннях середньодніпровської культури (див. вказ. працю).

двобічної обробки, особливо з серцеподібною основою (рис. 2, 1—7). Останні широко відомі в катакомбних похованнях на півдні.

Середня бронза на даній території характеризується культурою з багатоваликвою керамікою, яку окремі дослідники називають пізньокатакомбною. Між нею і описаною середньодніпровською існує багато перехідних типів, але вони достатньо відрізняються навіть за технологією: багатоваликвова не має гребінчастих розкосів, глина темніша, особливо на зламі. Її найбільш типова форма біконічна. Ця культура досить високорозвинута, має багато місцевих рис (рис. 1, 4, 5) і не може вважатися скороминушою, як трактують деякі автори⁸. Пам'ятки її в ур. Загай найчисленніші і займають найбільшу площу. З ними слід пов'язувати і більшість жител. На Переяславщині, як і на Київщині, поселення цієї культури трапляються досить часто. Кілька з них відомі поблизу описаного пункту. Десь у цьому районі (коло Трахтемирова) знайдено круглий кістяний псалій, який можна пов'язувати з культурою багатоваликвої кераміки⁹.

Бронзовий вік завершує досить виразна археологічна культура, яку ми умовно називаємо лебедівською (бобрицький тип), оскільки під такою назвою вона до цього часу згадувалася в літературі. В ній переважають риси зрубної культури, про що свідчить наявність валика під вінцями з опущеними кінцями — «вусиками», широко відомого у всіх південноросійських степах, аж до оазисів Середньої Азії¹⁰. Типовим є ряд ямок («негативні перлини») під вінцями (рис. 1, 6, 8). Постійно трапляється друга різновидність кераміки — з візерунками зубчастого штампа. Вона доскопаліша за технологією, буває навіть глипсована (рис. 1, 10).

Кераміка раннього залізного віку здебільшого представлена ранньоскіфською або «зольниковою» (рис. 1, 9, 11—16). В значно меншій кількості знайдено посуд з «позитивними перлинами» без валика, типовий для підгірцівського варіанта милоградської культури.

Серед металевих знахідок, які можна віднести до бронзового віку, найчисленніші шила, чотирикутні в розрізі (рис. 2, 18—21), і шпильки з розплющеною закрученою голівкою (рис. 2, 8—10). Знайдено кілька прикрас (рис. 2, 11—13) та інші поодинокі речі (рис. 2, 14). Всі великі знаряддя можна віднести до кінця бронзового віку, за винятком вислобушної сокири, яка з'являється досить рано (рис. 2, 15—17, 22—26). Окремо зазначимо знахідку крем'яного серпа «надбужанського» типу, суцільно зашліфованого від вживання (рис. 2, 25).

Велика група виробів припадає на час раннього заліза. Ми розподіляємо їх на дві підгрупи, які відповідають «зольниковій» і підгірцівсько-милоградській кераміці. Вони не є культурними комплексами в повному розумінні цього слова, але найбільш близькі між собою за хронологією. Перша підгрупа визначається за численними знахідками скіфських наконечників стріл найранішого типу: дволопатевої з гачками і без них, а також тригранні з гачками (рис. 3, 1—7). З ними пов'язуються досить поширені в Подніпров'ї цв'яхоподібні шпильки і така сама сережка (рис. 3, 13, 14, 16).

До цього комплексу з найранішими скіфськими наконечниками ми відносимо надзвичайно цікаву знахідку — лужицький плоский браслет, зігнутий в неповні два оберти. Його поверхня чудово заполірована від вживання, але патина була значно пошкоджена. Через це немає змоги

⁸ С. С. Березанская. Об одной группе памятников средней бронзы на Украине.— СА, № 4. М., 1960, стор. 41.

⁹ А. М. Лесков. Древнейшие роговые псалы из Трахтемирова.— СА, № 1. М., 1964.

¹⁰ Е. Е. Кузьмина. О южных пределах распространения степных культур эпохи бронзы в Средней Азии.— Памятники каменного и бронзового веков Европы. М., 1964, стор. 153—154.

краще ознайомитись з багатим карбованим орнаментом браслета, але його схему пощастило прочитати. На звужених кінцях, принаймні, на одному з них — рясний ялинковий орнамент, щось на зразок риб'ячої луски. За цією частиною візерунка поперек браслета йдуть кілька паралельних ліній, а основну його частину оздоблюють два ряди парних ду-

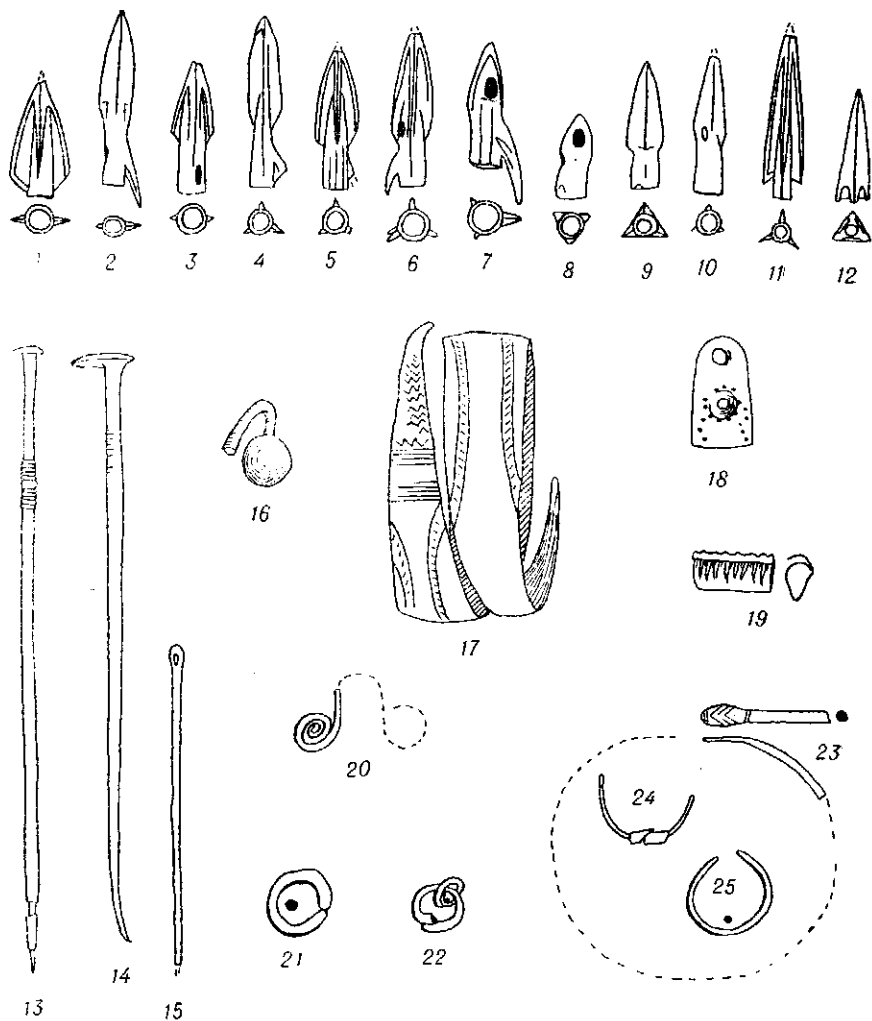

Рис. 3. Вироби з бронзи з ур. Загай.

жок, повернутих спицками одна до одної. Кожна така дужка утворена двома паралельними лініями з похилим рядом коротких рисок посередині (рис. 3, 17). Подібна знахідка — не єдина в Середньому Подніпров'ї і найближчій частині Правобережної України, відомі ще чотири прикраси цього типу¹¹. Виникає деякий сумнів, чи слід відносити браслет до першої підгрупи, оскільки такі вироби зовсім не відомі в справжніх скіфських комплексах. Але справа в тому, що він може пов'язуватися лише з «золниковою» керамікою і, ймовірно, супроводжував її як імпорт того часу.

¹¹ В. Д. Рыбалова. О связях Правобережной лесостепной Украины с Центральной Европой в эпоху бронзы и раннего железа.— Исследования по археологии СССР. М., 1961, стр. 89, рис. 6; T. Sulimirski. Zagadnienie ekspansji kultury luzyckiej na Ukrainie.— Wiadomości archeologiczne, t. XIV. Warszawa, 1936, табл. XIV, 1, 2.

Поряд з описаним плескатим браслетом можна поставити уламок тонкого, круглого в розрізі, з розклепаними кінцями, прикрашеними тонким карбованим орнаментом з мотивом ялинки (рис. 3, 23). Ця прикраса має аналогію в комплексі з Гребенів та ін.¹² Отже, обидва браслети разом з шпильками і сережкою становлять досить виразний культурний комплекс. Як уже говорилось, він не супроводжується якоюсь особливою керамікою, але ці металеві вироби самі по собі можуть свідчити про значний імпорт із заходу в ранньоскіфський час.

До пізніх скіфських наконечників стріл близькі численні дрібні знахідки, які важко відрізнити від виробів латенського і пізнішого часів (рис. 3, 9—12, 18—22, 24, 25). Цій підгрупі металу має відповідати милоградсько-підгірцівська кераміка. Такий погляд ґрунтується на тому факті, що на деякій відстані по Трубежу, поблизу с. Селища в ур. Бирки, на великій площі нами зібрано кілька десятків наконечників стріл. Всі вони найпізнішого типу (подібні до зображеного на рис. 3, 12), і їх супроводжувала лише численна підгірцівська кераміка.

В ур. Загай знайдено дуже багато виробів із заліза, зокрема ножів та цвяхів. Більшість з них слід відносити до часу Київської Русі в зв'язку з виявленням великої кількості давньоруської кераміки, шиферних пряслиць і навіть предметів міського побуту — енкаліпона, застібки до книги. Можливо, тут було літописне місто Устя — пристань стародавнього Переяслава.

Таких місцезнаходжень, як Загай, з різночасними знахідками або переважанням якихось одних, на Трубежі багато. Досліджене місцезнаходження відрізняється найбільшою кількістю речового матеріалу, що пояснюється особливо ретельним його збиранням.

Даючи попередню оцінку здобутим матеріалам, вважаємо доцільним виділити два моменти. По-перше, за бронзової доби, коли в основному споруджувались кургани, на цій території позначився могутній культурний вплив з півдня. Зв'язок з півднем ще більше підтверджується даними розкопок курганів і поселень*. Цікаво, що чимало дослідників погоджується з точкою зору про поширеність ямної і катакомбної культур, але зрубну ігнорують або зовсім відкидають¹³. Це пояснюється недостатнім вивченням курганів** або навіть тенденційністю окремих авторів.

Другою особливістю досліджених нами пам'яток є майже повна відсутність знахідок, які можна було б пов'язувати з ранніми слов'янами. Поселення цього часу відсутні зовсім. У долині Трубежу не знайдено жодного уламка кераміки корчацького або роменського типу. Не помічалось й іншого керамічного матеріалу, який міг би припадати на час між черняхівською культурою і епохою існування Київської держави. Зате досконала гончарна кераміка IX ст. трапляється у великій кількості. Виразно виділяються окремі поселення, які характеризуються крім кераміки залишками будівель, інколи ювелірними та іншими виробами¹⁴.

¹² Т. Сулімицькі. Вказ. праця, табл. X, 10.

* Працівниками Переяслав-Хмельницького державного історичного музею розкопано два кургани з похованнями зрубного часу. Матеріали готуються до друку. У дореволюційній літературі багаті матеріали про зрубну культуру подано в публікаціях М. Ю. Бранденбурга і Д. Я. Самоквасова.

¹³ О. А. Кривцова-Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. — МИА, № 46. М., 1955, стор. 131; А. И. Тереножкин. Предскифский период на Днепровском Правобережье. К., 1961, стор. 196, 199.

** В останні роки багата колекція зрубних посудин та інших виробів, цілком тождяких класичним знахідкам В. О. Городцова на Сіверському Дінці, знайдена місцевими краєзнавцями поблизу с. Жовнин (гірло р. Сули) в курганах, що їх розмиває Кременчуцьке море. Можна сподіватись, що багато таких знахідок ховають в собі численні кургани, які тягнуться до Києва.

¹⁴ А. Савчук, Ю. Костенко. Свідки минулого. — «Україна», 1962, № 10, стор. 23.

Находки в с. Козинцы Переяслав-Хмельницкого района

Резюме

В результате археологических исследований Переяслав-Хмельницкого государственного исторического музея обнаружен ряд богатых находками пунктов, которые представляют собой новые источники по истории данной территории и всего Поднепровья в первобытное время. Особенно много внимания уделялось ур. Загай возле с. Козинцы (устье Трубежа). Здесь встречены следы поочередно сменявшихся поселений ранних эпох, от раннего неолита до Киевской Руси. Особый интерес вызывает многочисленная коллекция бронзовых орудий, соответствующая всему бронзовому веку и началу раннего железного века.

Находки со всех пунктов свидетельствуют о преимущественном влиянии в данном районе южной степной бронзы, включая и срубную культуру, и о возрастании к началу железного века влияния с запада.

В. А. ІЛЛІНСЬКА

Золоті прикраси скіфського архаїчного убору

Кількість золотих прикрас парадного убору ранньоскіфського часу порівняно невелика. Насамперед серед них слід назвати золоті діадеми келермеського та мельгуновського курганів, золотий обруч з кургану на р. Калитві, золоті стрічки зі штампованими оздобами та золоті пекторалі з поховання скіфського царя поблизу селища Зівіє в Іранському Курдистані¹. Більшість цих прикрас із архаїчних могил скіфської знаті виготовлено руками або стародавньосхідних (урартських, асирійських), або ж іонійських майстрів, багато з яких, як вважає Р. М. Гіршман, працювали в особливих майстернях, що обслуговували скіфських царів під час перебування скіфів у Передній Азії².

Місцеве скіфське архаїчне вбрання відоме значно гірше. Гадаємо, що широко побутували золоті гривні, найдавніший екземпляр яких було знайдено в кургані раннього VI ст. до н. е. поблизу с. Орлівець на Тясмині³. Обладання золотою гривною у скіфів, як і у персів, було ознакою знатності і багатства⁴.

Ми маємо деякі підстави припускати наявність у скіфів крім гривен певної групи золотих прикрас архаїчного місцевого вбрання. У найкращому стані воно збереглося в ранньоскіфських похованнях середини VI ст. до н. е. в курганах № 100 поблизу с. Синявка та 35 поблизу с. Бобринця на Канівщині⁵. У кургані № 100 на голові небіжчика, що лежав посередині могили, збереглися оздоби головного убору у вигляді золотих блях, закріплених на матерчастій або хутровій основі. Над лобом

¹ М. И. Артамонов. Сокровища скифских курганов. Прага — Ленинград, 1966, стор. 11, рис. 4, табл. 25—28.

² А. П. Манцевич. Головка быка из кургана VI в. до н. э. на р. Калитве.— СА, № 2. М., 1958, стор. 196; Sept mille ans d'art en Iran. Paris, 1961; R. Girshman. Iran, Protoiranien. Meder und Achämeniden. München, 1964, стор. 110—113.

³ Смела, III. СПб., 1901, стор. 20, табл. VI, рис. 7.

⁴ Ксенофонт. Анабазис, кн. 1, гл. II, 27; гл. VII, 27.

⁵ Смела, III, стор. 112, 138.